

AGENSI U PREVOĐENJU – (NE)VIDLJIVOST PREVOĐICA U PRAZLIČITIM PREVOĐIMA MAKIJAVELIJEVOG VLADAOCA

Anđela **Milivojević**, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu
andjela.milivojevic@fil.bg.ac.rs

Original scientific paper

DOI: 10.31902/fil.48.2024.13

UDC: 821.131.1.035

Apstrakt: Cilj ovog rada je da pokažemo na koji način se agensi u prevođenju u koje spadaju prevodilac, izdavači i kritičari očituju u različitim prevodima na srpskohrvatski Makijavelijevog *Vladaoca*. U naš korpus uključeni su prevodi objavljeni na srpskohrvatskom govornom području u periodu od 1907. do 2009. godine: *Vladalac* Miodraga T. Ristića (1907), *Knez* Filipa M. Dominikovića (1918), *Vladar* Ive Frangeša (1952), *Vladalac* Jugane Stojanović (1976) i *Vladalac* Jelene Todorović (2009). Fokusirali smo se na prevodioca koji predstavlja agens prevođenja što je značajan teorijski koncept u okviru prevodilačkih studija kroz analizu njegove prisutnosti, to jeste (ne)vidljivosti u paratekstualnim elementima kao što su predgovori, pogovori i komentari u prevodima. Ovo je značajno pitanje u okviru retraduktoloških studija, posebne grane prevodilačkih studija koja se bavi različitim prevodima istog dela sa lingvističkog, kulturološkog, socijalnog i brojnih drugih aspekata. Ukazali smo prevashodno na način na koji su se sami prevodioci manifestovali kroz paratekstualne elemente, određujući se prema prevodima kao vidljivi, odnosno nevidljivi dejstvenici uokviravanja teksta te samim tim i usmeravanja čitalačke recepcije i odabira pristupa ovakvom političkom klasiku kao istorijskom štivu ili pak romanesknoj tvorevini. Ukazali smo i na neodvojivost različitih agenasa prevođenja i njihovo sadejstvo u oblikovanju dela koje je danas kroz jedinstveni korpus svojih mnogobrojnih prevoda u različitim ciljnim kulturama postalo prevodni klasik za sva vremena. Kroz ovaj rad ukazali smo i na neophodnost prakse ponovnog prevođenja i na potrebu da se prevodnoj književnosti i profesiji prevodioca posveti dužna pažnja kao jednom od ključnih i odlučujućih agenasa prevođenja, to jeste „proizvođača“ značenja u izdavačkom sistemu rukovođenom principima komercijalizacije i profita.

Ključne reči: prevodilačke studije, retraduktološke studije, agensi prevođenja, prevodilac, *Vladalac*, Makijaveli, prevodi na srpskohrvatski

1. Uvod – agensi u prevođenju

Prevođenje kao manipulacija (Lefevere 103; Popović 225) uključuje čitav niz činilaca koje valja uzeti u razmatranje. „U novim prevodima, osim

glasa prevodioca [novog prevodioca], može se čuti velika raznovrsnost drugih glasova: agenasa, izdavača, revizora, kritičara i slično“ (Alvstad and Assis Rosa 12). Ovi uticaji su katkad vidljiviji u samom tekstu, katkad u njegovom paratekstualnom materijalu. Translator’s agency (Venuti 30), prevodiočeva dejstvenost, podrazumeva prevodilačku nameru koja je uvek kolektivna, određena upotrebom jezika, književnim kanonima, prevodilačkim tradicijama i institucijama u kojima je prevod stvoren. Osim ove institucionalne i društvene dimenzije dejstvenosti, Venuti priznaje i psihološke pa i podsvesne motive prevodiočeve individualnosti jer će se „prevođenje uvek dešavati u uslovima koji ostaju podsvesni ili subliminalni, nekad sasvim nesvesni“ (2004: 30). Osim prevodiočeve dejstvenosti, često se u okviru prevodilačkih studija govori o prevodiočevoj (ne)vidljivosti, odnosno transparentnosti njegovog glasa: „Glas koji čitalac čuje u svakom prevodu uvek se prepoznaje kao glas autora, nikada kao glas prevodioca, a ne čuje se ni kao hibrid ova dva“ (Venuti 1995: 238). Upravo je polje retraduktoloških studija idealno za istraživanje (ne)vidljivosti prevodioca jer se radi o različitim tumačima istog, autorovog glasa: kroz poređenje sličnosti i razlika više takvih glasova dobija se mnoštvo podataka o individualnim, nesvesnim podsticajima za prevođenje, kao i o normama i ideologijama koje neizbežno moduliraju prevodiočev glas. Kada se radi o novom prevodu, prevodiočeva dejstvenost se, po Venutiju, odlikuje znatnim povećanjem samosvesnosti koja nastoji da uzme u razmatranje čitav niz uslova i posledica prevođenja, a prevodilac stvara rivalski prevod zato što „novi prevodi tipično naglašavaju prevodiočevu nameru da tumači izvorni tekst u skladu sa različitim setom vrednosti kako bi doveo do nove recepcije tog teksta u ciljnoj kulturi“ (2004: 29).

U okviru retraduktoloških studija govori se i o redigovanim izdanjima koja nastoje da ojačaju validnost prethodnog prevoda, dok novi prevodi snažno dovode u pitanje tu validnost jer potvrđuju želju da se određeni tekst približi čitaocu (Pim 83). Pim takođe smatra da su ponovna izdanja već postojećih prevoda dobar pokazatelj potražnje čitalaca kojima se potvrđuje validnost određene verzije dok svaki nov aktivan prevod „snažno izaziva, odnosno dovodi u pitanje tu validnost“ (82). Autorka Džulijen Haus pak govori o „prikrivenom i otvorenom prevodu“ (covert and overt translation): prvi predstavlja prevod izvornog teksta koji se, međutim, ne doživljava kao prevod, već kao izvorni tekst u ciljnoj kulturi i odnosi se na prevod dela koje nije nužno upućeno posebnom segmentu u ciljnoj kulturi, odnosno nije specifično vezano za izvorni jezik i kulturu: tu spadaju naučni tekstovi, informativni, turistički tekstovi (brošure) i novinski tekstovi. Dela koja zahtevaju otvoreni prevod, Haus deli na izvorne tekstove koji su istorijski

determinisani (govori političara, propovedi i slično) i bezvremeni izvorni tekstovi koji prevazilaze istorijski trenutak u kome su nastala iako su naravno odraz specifičnosti svoje kulture i svog vremena (54).

Za razliku od prethodne prakse kada se u novom prevodu uopšte nije pominjao pređašnji prevodilac, danas je novi prevodilac „vidljiv“ u komentarima i predgovorima, što je svakako dobro kako bi se pažnja čitalaca skrenula na praksu ponovnog prevođenja i prevođenja uopšte (Fusco 119). Na vidljivost drugog prevodioca zapravo utiče vidljivost prvog: ukoliko je prvi prevodilac bio vidljiv, a to se događa kada je u pitanju neka „specifičnost“, bilo pozitivna bilo negativna, i vidljivost sledećeg prevodioca raste: tako se 2001. godine pojavio prvi srpski prevod Džojsovog Uliksa posle osamdeset godina od objavljivanja izvornika, a ime drugog prevodioca, Zorana Paunovića, postalo je izuzetno vidljivo zbog toga što je prethodni prevod za srpskohrvatsko govorno područje, objavljen 1957. godine (autor je Zlatko Gorjan), ocenjen kao „manjkav i najzaslužniji što je kod nas od Uliksa napravljena metafora za nečitljivu i tešku knjigu“ (Grujičić).

U eri globalizacije u kojoj je knjiga postala prvenstveno proizvod, čini se da su upravo izdavači, odnosno „proizvođači“ knjiga najuticajniji agensi. Oni odlučuju najpre o odabiru izvornika koji će biti preveden i/ili ponovo preveden, a odluka o novom prevodu ili reizdanju starog (uglavnom u redigovanoj verziji) zavisi od ekonomske vrednosti samog teksta, a ne nekih drugih tekstualnih činilaca. Veći izdavači će igrati na sigurnu kartu i pre će se opredeliti za reizdanja već postojećih prevoda, dok će manji i sami želeći da budu rivalski nastrojeni prema većim izdavačima pa će se opredeliti za veću vidljivost izvornika kroz novi prevod (Koskinen and Paloposki 30). Obilje novih prevoda u drugoj polovini XX veka ukazuje i na smanjivanje troškova štampanja kao rezultat rađanja masovne čitalačke publike (Dean 273).

2. Korpus istraživanja

Korpus istraživanja čine sledeći prevodi *Vladaoca (Il Principe)* Nikoloa Makijavelija: *Vladalac* Miodraga T. Ristića (1907), *Knez* Filipa M. Dominikovića (1918), *Vladar* Ive Frangeša (1952), *Vladalac* Jugane Stojanović (1976) i *Vladalac* Jelene Todorović (2009).

Korpus prevoda koje smo uključili u naše istraživanje obuhvata celovite prevode objavljene na srpskohrvatskom govornom području u razdoblju od 1907. do 2009. godine a u pitanju su prevodi koji su kružili na čitavom govornom području srpskohrvatskog jezika i predstavljali sastavni deo sveobuhvatnog polja kulturne i uže posmatrano čitalačke recepcije, kao deo istog jezičkog i prevodilačkog kontinuuma unutar koga se oblikuju i međusobno koegzistiraju ponovo prevedena dela.

3. Metodologija istraživanja

Paratekstualni elementi Žerara Ženeta

Analiza paratekstualnog materijala važan je metodološki instrument u ispitivanju novih prevoda jer nam omogućava da istražimo činjenicu da se u praksi novih prevoda načini i značenja parateksta stalno menjaju, u zavisnosti od razdoblja, kulture, žanra, autora, dela, edicije (Genette 3). Ovo sve nudi potencijalni uvid u dinamičku interrelaciju između više ciljnih tekstova i njihovog konstantnog evoluiranja u sociokulturnom kontekstu (Dean 67).

Dejstvenost prevodioca neodvojiva je od uticaja društvenih normi i ideologija na prevodilački pristup a retraduktološke studije predstavljaju gotovo idealno polje za ispitivanje delovanja normi i ideologija kako na tekst tako i na paratekstualne elemente. Paratekstualni elementi kao što su epitekst ili peritekst omogućavaju uvid u sociokulturni kontekst u kome se pojavljuje tekst novih prevoda ili nam u okviru teme koja nas interesuje, prevodiočev epitekst može pomoći da steknemo jasniju sliku o njegovom suočavanju sa ponovnim prevođenjem. U paratekstualnim elementima se odlično očitava uticaj normi i ideologija, naročito kada je „paratekstualno uokviravanje“ (Milosavljević Milić 705) vezano za dela višeznačne političke i ideološke sadržine kao što je to Vladalac. Svi ovi paratekstualni elementi imaju ulogu dejstvenika prevođenja jer uspostavljaju i transtekstualne, odnosno hipertekstualne odnose sa ranijim ili kasnijim tekstovima i tako se prema njima određuju kao transformativni ili imitacijski (MacLachlan and Read 6). Analiza paratekstualnih elemenata u našem radu ima za cilj da pokaže kako se prevodilac dela, kao jedan od agenasa prevođenja, manifestovao u svojoj vidljivosti, odnosno nevidljivosti: ukazaćemo na njegovo prisustvo u paratekstualnim elementima kroz definisanje i određivanje sopstvene prevodilačke strategije ili pak neprisustvo kroz prepuštanje drugim agensima prevođenja da na sebe preuzmu odgovornost za uokviravanje dela.

Pitanje vidljivosti, odnosno nevidljivosti prevodioca obradili smo prevashodno sa aspekta elemenata prevoda koji čine njihov paratekstualni aparat, odnosno tekstovi koji prate osnovni tekst, kao što su uvod, primedbe prevodioca, predgovor, pogovor i slično a na kojima se u najvećoj meri vidi upravo uticaj agenasa na finalni produkt prevođenja. Svi pobrojani elementi mogu da utiču značajno na usmeravanje odgovarajućih čitalačkih strategija kao i na recepciju dela u ciljnoj kulturi kroz odabir specifičnog prevodilačkog pristupa.

4. Prevodi na srpskohrvatskom govornom području

4.1. Miodrag T. Ristić

Prvi celoviti prevod *Vladaoca* na srpski jezik čiji je autor Miodrag T. Ristić, pojavio se godine 1907. Neveliki *Predgovor* koji sledi kao „uvod prevodioca koji predstavlja tekst svetu“ (Genette 1), prava je riznica podataka i o prethodnim prevodima. Pre ovih podataka, Ristić nas kratko obavestava o istoriji čitanja i tumačenja Makijavelija i spominje „odličnu knjigu g. Slobodana Jovanovića“, koja je navedena u fusnoti: Slobodan Jovanović: Makiaveli, Beograd, 1907. „Srpski čitaoci, međutim, koji budu s pažnjom pročitali *Vladaoca* i odličnu knjigu g. Slobodana Jovanovića, uvideće kako je istina o Makiaveliju veoma daleko od tog mišljenja“ (Ristić I). Ristić, dakle, pominje Jovanovića i na ovaj način već upućuje čitaoca, nakon svog nepristrasnog izlaganja o značenjima koje je zadobio termin „makijavelizam“, na koji način bi valjalo čitati Makijavelija, a Jovanovića poziva u pomoć u rušenju uvreženih mišljenja o Makijaveliju, navodeći ga gotovo kao obavezno prateće štivo za *Vladaoca*.

Ristić u svom *Predgovoru*, posvećuje dužnu pažnju prethodnim prevodima, navodeći da je Makijavelijev *Vladalac* do sada preveden na srpski jezik četiri puta (Ristić I)¹. Od paratekstualnih elemenata, prisutne su u tekstu i fusnote: prevodiočeve beleške uglavnom specifikuju ono što bi moglo biti nedovoljno jasno iz samog teksta. Ukupno je Ristićevih beleški jedanaest, od čega četiri fusnote sadrže prevode sa latinskog i italijanskog; ostatak su pojašnjenja odrednica koje je smatrao nedovoljno jasnim.

Prevod Miodraga Ristića ostaje do danas prevod sa najviše izdanja. U Katalogu Narodne biblioteke Srbije pronalazimo podatke o sledećim godinama objavljivanja nakon prvog izdanja iz 1907: 1931, 1964, 1982, 2002, 2004, 2005, 2006, 2009, 2010, 2012, 2013, 2015, 2016, 2018, 2019 (svako od ovih izdanja pojavilo se u nekoliko serija).

4.2. Filip M. Dominiković

Prevod Filipa M. Dominikovića na hrvatski pojavio se 1918. godine,

¹Ristić u svom predgovoru govori o tome kako je saznao da je „Makiavelijev *Vladalac* na srpski jezik preveden četiri puta. Prvi bi prevod bio iz 1857. g. Za taj prevod ne znam ni ko ga je preveo ni da li je ili nije štampan. Posle toga prevoda, ima dva prevoda o kojima ne znam kojim su hronološkim redom išli. Jedan je prevod pok. Riste Danića, ponuđen Čupičevoj Zadužbini, da ga štampa. Ni za ovaj prevod ne znam da li je, kada i gde štampan. Drugi je prevod izišao kao izdanje pančevačke knjižare Braće Jovanovića. To je, verovatno prevod, g. Đorđa Popovića – Daničara“ (Ristić I).

pred kraj Prvog svetskog rata, u poslednjim danima Austrougarske, kada su posebno i zazvučale završne reči *Vladaoca*: „Svakome smrdi ova barbarska vladavina“ (Frangeš 1983: 146). Prevod je sadržao *Predgovor* poznatog italijaniste Vinka Lozovine, autora prve knjige u Hrvatskoj posvećene Makijaveliju, naslovljene *Machiavelli i njegova politička nauka* (1928). Osim *Predgovora* Vinka Lozovine, u kome autor pokušava da ga odbrani od optužbi za makijavelizam, a u kome se takođe pominje studija Slobodana Jovanovića iz 1907, ali ne i prevod Miodraga Ristića, paratekst ovog prevoda čini i *Pogovor prevodioca*, kao i čuveni esej Tomasa Babingtona Mekolija, engleskog istoričara koji je hvalio Makijavelijev patriotizam i video u njemu „apostola slobode u doba romantizma“ (Grubiša 2018: 10), što je zapravo poslužilo kao programski tekst u osvit ujedinjenja Slovena u zajedničku državu. Sva tri paratekstualna elementa, *Predgovor*, *Pogovor* i Mekolijev esej upućuju čitaoca na to da *Vladaoca* čitaju u patriotskom ključu, odnosno da Makijavelijev poziv na ujedinjenje Italije pročitaju kao poziv na oslobađanje Hrvatske od austrougarske tiranije.

Ovaj patriotski ton Dominiković pojačava izlaganjem o borcima za slobodu Italije u novije doba, Garibaldiju, Maciniju i brojnim drugim koje stavlja rame uz rame sa moćnim pojedincima kao stvoriteljima država. Prvi deo svog *Pogovora* završava rečima o Italiji koja je slobodna i ujedinjena silom i vlastitom i tuđom i diplomacijom, kao i pitanjem: „A naša domovina?“ (Dominiković 87). Za dalje upoznavanje sa delom prevodilac upućuje na *Antimachiavelli* Fridriha II, u kome će naći odgovor na svako pojedino poglavlje, raspravu Mekolija i profesora Jovanovića.

Sve je to datirano „mjeseca lipnja 1918“, u osvit stvaranja nove Kraljevine u kojoj će Hrvatska izaći iz okvira Austrougarske monarhije i početi sa rešavanjem svog nacionalnog i državnog pitanja. Ovo je jedino izdanje ovog prevoda i stoga bismo mogli da ga nazovemo prevodom *una tantum*: na osnovu podataka kojima raspolažemo, ovaj prevod nije više štampan ni u redigovanim verzijama. Ako se ima u vidu da je reč o teško prijemčivom i izuzetno specifičnom prevodu², posao redigovanja bi

²Spoljni činioci, istorijski trenutak u kome je delo nastalo, godina 1918, poslednji dani Austrougarske monarhije: ovi spoljni činioci značajno su uticali na paratekstualni materijal, ali mogli bismo reći i na jezičko tkivo prevoda zbog toga što je Dominiković svoj tekst zaodenuo u ruho retoričkih figura i ukrasa u nameri da „oponaša“ Makijavelijev stil. S druge strane, visoka retoričnost i svečani ton imaju za cilj da istaknu značaj želje za oslobođenjem od austrougarskog jarma. Svi paratekstualni elementi (*Predgovor*, *Pogovor* sa primerima iz junačke hrvatske i srpske narodne tradicije, kao i Mekolijev esej) upućuju čitaoca na ideološko i rodoljubivo tumačenje *Vladaoca*.

svakako zahtevao jednak trud kao i upuštanje u poduhvat novog prevoda.

4.3. Ivo Frangeš

Prevod uglednog italijaniste, historičara i književnog teoretičara Ive Frangeša objavljen je 1952. pod nazivom *Vladar*. Frangešov prevod jedini je do danas aktuelni prevod na hrvatski koji se redovno štampa i objavljuje.³ Frangešov prevod iz 1952. bio je prisutan na izdavačkom tržištu sasvim ravnopravno sa Ristićevim prevodom.

U svojoj *Napomeni* Frangeš nas obaveštava o prevodu Dominikovića⁴, a potom prelazi na izlaganje sopstvenih prevodilačkih nazora. Sledi eksplicitno objašnjenje prevodilačkog postupka, po čemu se Frangeš razlikuje od svojih prethodnika.⁵ Osim u ulozi prevodioca, Frangeš se ovde našao i u ulozi autora eseja *Machiavelli i makjavelizam* koji će potom ući u njegovu zbirku eseja *Talijanske teme* (1967). Frangeš, za razliku od afektivnih tonova svog prethodnika, kako u *Napomeni* i eseju tako i u samom delu, vraća paratekstualnom materijalu naučno-istorijsku zasnovanost, smeštajući pisca i njegovo delo u određeni istorijsko-politički kontekst i oslobađajući ga od optužbe za makjavelizam, jer je to za ljude njegovog doba bila svakodnevna istina koja je bila sam zakon dešavanja, dok je osnovni princip njegovog realizma „zbiljska istina stvari“ (1975: 120).

Kada je reč o ostalim paratekstualnim elementima, Frangeš, kao autor komentara, preuzima na sebe i odgovornost za unutrašnji tekst, odnosno fusnote. Ovaj Frangešov prevod smatra se i dalje „prevodnim klasikom“, a jedan od razloga svakako leži u činjenici da su se u ličnosti

³Najnoviji prevod na hrvatski jezik pojavio se 2020. a autor mu je Damir Grubiša. Kako je u okviru retraduktoloških studija značajno naglašen udeo faktora vremenskog otklona od određenog prevoda nismo ga obuhvatili ovom analizom.

⁴Frangeš ocenjuje da je „prijevod odigrao svoju ulogu i [da su] potkraj rata, u posljednjim danima Austrije, imale poseban značaj i verzalom štampane riječi, kojima se djelo završava: *Svakome smrdi ova barbarska vladavina*“ (1983: 146).

⁵„Da olakša čitanje, prevodilac je tekst sjekao u odlomke i popratio ga bilješkama. Nije išao za tim da arhaičnost misli pojača tobože arhaičnom formom, uvjeren da starinski tekst zadržava svoje obilježje i kad se prevede modernim jezikom. Samo na nekoliko mjesta poslužio se prevodilac izrazima uzetim iz nekadanjega književnog jezika hrvatskog. Stoga je namjerno lomio rečenicu, ubacivao osobna imena gdje su zamenice bile nejasne, uklanjao suvišne veznike, čuvajući uza sve to, gdje god je to mogao, tipične osobine Machiavellijeva izraza. Tako prevodilac ostavlja ovaj prijevod osvjedočen da nije ošteti original. Je li uspio i nešto više, sudit će drugi“ (Frangeš 1983: 146).

prevodioca stekli, pored izvršioca ovog zahtevnog zanata, još i lingvista, istoričar i teoretičar, kao i odličan poznavalac italijanskih prilika.

Frangešov prevod uvršćen je u kapitalno dvotomno izdanje Makijavelijevog *Izabranog djela* koje je 1985. godine štampano u Zagrebu. Potom je 1998. objavljeno dvojezično izdanje (na italijanskom i hrvatskom) „u izvrsnu prijevodu akademika Ive Frangeša“, kako glasi napomena izdavača koji ponovno objavljivanje *Vladara* objašnjava „reaktualiziranjem potrebe za novim štampanjem zbog novih naraštaja čitalaca, kojima izdanje iz 1985. nije dostupno, a potom i činjenicom da *Vladar* pripada u temelje moderne politologije“; treći razlog tiče se činjenice da je Hrvatska postala „neovisnom državom, te je svaka rasprava o osnivanju i upravljanju novim državama postala to zanimljivijom“ (Grubiša 1998: 5). Osim *Napomene izdavačeve*, izdanje je praćeno detaljnim uputstvom „Kako čitati *Vladara*“ dr Damira Grubiše koje sadrži uvod, komentar o strukturi i sinopsis, kao i hronologiju Makijavelijeva života i dela uz bibliografiju o Makijaveliju.

4.4. Jugana Stojanović

Nakon prevoda Miodraga Ristića iz 1907. i prevoda Ive Frangeša iz 1952. koji su istovremeno bili dostupni na zajedničkom jugoslovenskom prostoru, pojavljuje se 1976. godine prevod *Vladaoca* čiji je autor Jugana Stojanović. Ovaj prevod doživio je veliki broj izdanja, različiti izdavači preštamovali su ga 1989, 1998, 1999, 2001, 2002, 2003 i 2016. Prevod Jugane Stojanović je, dakle, koegzistirao s prevodom Miodraga Ristića i kao takav, sa stanovišta vladajućih koncepata u okviru retraduktoloških studija, svakako se mogao postaviti kao rivalski prevod u odnosu na svog srpskog prethodnika, a jednako i kao komplementaran prevod⁶ (Koskinen and Paloposki 22-23), jer pretpostavljamo da se u svom prevodilačkom pristupu i usvojenoj prevodilačkoj strategiji obraća posebnoj čitalačkoj ciljnoj grupi opredeljenoj ka nešto manje zahtevnom čitanju dela. Prvo izdanje iz 1976. praćeno je *Pogovorom* čiji je autor sama Stojanovićeva; u njemu prevoditeljka predstavlja *Vladaoca* svojim pripovednim, bujnim stilom kojim je i prevodila ovaj traktat, prikazujući Makijavelija kao „tvorca hladne i smišljene doktrine po svaku cenu, osuđenog na još jednu, mnogo težu kaznu: da dovek živi u *Paklu* zato

⁶ Koncept komplementarnosti prevoda odnosi se na usmeravanje različitih verzija prema različitim ciljnim čitalačkim grupama. Pojam komplementarnosti se odnosi na simultane funkcije teksta i njihove interpretacije na različitim nivoima. Prevodi su u odnosu na izvorni tekst, ali i na svoje prethodnike, dopunjujući i preusmeravajući (*complementing and re-orienting*) budući da novi prevod dopunjuje i preusmerava izvorni tekst (Koskinen and Paloposki 22-23).

što mu je tvorac oduzeo dušu“ (1976: 100). Na primer, u izdanju iz 1998 ,nema čak ni ovog *Pogovora*, dizajn korica i pristup poglavljima su minimalistički: sve je, dakle, podređeno tekstu koji je bačen da „lebdi“ u prevodilačkom vakuumu bez ikakvih podataka koji bi ga uokvirili ili pomogli čitaocu da zauzme odgovarajuću čitalačku strategiju.

4.5. Jelena Todorović

Treći prevod na srpski, a peti po redu na prostorima bivše Jugoslavije i sadašnje Srbije, objavljen je 2009. godine. Prevodilac je Jelena Todorović. Ovaj prevod objavljivan je u više navrata: 2013, 2017. i 2018. što je relativno veliki broj izdanja za ne tako davno objavljen prevod. Reč je o ediciji izdavača „Mono i Mañana“ u kojoj su se osim *Vladaoca*, našla i druga, po mišljenju urednika, srodna izdanja: *Umeće ratovanja* Sun Cua i *Misli* Marka Aurelija. Već na prvoj strani vidimo da su pogovor i komentari alografski (Genette 9), odnosno da im je autor lice različito od prevodioca i izdavača. U pitanju je Dragan D. Lakićević, filozof i teoretičar politike i društva, koji u svom *Pogovoru* smešta Makijavelija u kontekst njegovog vremena, oslobađajući ga, kao mnogi pre njega, optužbe za makijavelizam (137).

Komentari koji ne pripadaju Lakićeviću, označeni su sa „prim. prev“; ima ih ukupno šesnaest i služe za pojašnjavanje delova koje prevoditeljka smatra nedovoljno jasnim ili pak predstavljaju prevode i dodatne komentare pojedinih citata odnosno parafraza sa latinskog. U ostatku komentara, kojih ukupno ima 32, Lakićević uglavnom objašnjava istorijske prilike ili detaljno prikazuje pojedine istorijske ličnosti. Osim informacije o ostavljanju naziva poglavlja na latinskom, paratekstualni materijal ne nudi nikakve dodatne podatke o primenjenoj prevodilačkoj strategiji niti o razlozima za pojavu ovog novog prevoda. Na poleđini korica je izvod iz eseja Slobodana Jovanovića i tekst izdavača u kome se *Vladalac* opisuje kao „delo za sva vremena u kome je opisan smisao politike i tehnike koji dočarava renesansu, ali sve što je rečeno tada važi i danas“ (2009).

Metaaparat ovog najnovijeg prevoda vraća *Vladaocu* njegovu istorijsko-teorijsku težinu te sledi uobičajeni izdavački okvir za ovakva dela.

5. Vidljivost/nevidljivost prevodilaca *Vladaoca*

Iako je danas opšte rasprostranjena pojava da se govori o prethodnim prevodima u pogovorima prevodilaca ili izdavača čime vidljivost prevodilaca, ali i samog fenomena novih prevoda postaje sve veća (Fusco 119), to nije slučaj sa novim prevodima *Vladaoca*. Jedini koji

pominje prethodne prevodioce Makijavelijevog *Vladaoca* jeste Miodrag T. Ristić, koji to svakako čini iz potrebe za istorijskom i profesionalnom objektivnošću, ne želeći ni na koji način da se odredi kao prvi prevodilac ovog značajnog teksta s obzirom na to da je svestan postojanja prethodnih prevoda, iako fragmentarnih i nedostupnih.

Dominikovićev prevod je po svim odlikama paratekstualnog materijala prevod sa jakim ideološkim nabojem što je značajno uticalo na „nevidljivost“ ovog prevoda upravo zbog prevelike vidljivosti vantekstualnog materijala koji ga okružuje i podupire. Kako Lozovinin *Predgovor* tako i Mekolijev *Pogovor* spadaju u paratekstualni materijal koji piše drugo lice, drugačije od dejstvenika – prevodioca i izdavača (Genette 1987: 14). Tako delo dobija dodatnu teorijsku potporu, a osim ova dva „programska“ dela, i *Predgovor prevodioca* je u istom tonu. Dominiković takođe u *Pogovoru* svog prevoda navodi Slobodana Jovanovića, ali ne i Ristićev prevod (92).

O svom prethodniku (prevodiocu na hrvatski), govori i Ivo Frangeš, u svojoj *Napomeni* Frangeš nas obaveštava o prevodu Dominikovića, ali Ristića ne pominje, iako Grubiša smatra da je upravo pod uticajem njegovog naslova i doneo odluku da svoj prevod, naspram Dominikovićevom *Knez*, naslovi *Vladar* (Grubiša 2018: 12).

Ako smo iz komentara i paratekstualnih elemenata u prevodu Ive Frangeša mogli da zaključimo da su razlozi za pojavu novog prevoda bili neadekvatnost, odnosno zastarelost prethodnog prevoda, kao i potreba za kritički utemeljenim izdanjem ovako značajnog dela, iz paratekstualnih elemenata koje nam nudi Jugana Stojanović ne možemo nikako zaključiti zbog čega se delo ponovo prevodi niti nas ona na bilo koji način obaveštava o svojim prethodnicima. Značaj prevodioca kao agensa prevođenja sa teorijskog aspekta retraduktoloških studija može se najbolje ilustrovati na primeru ove prevoditeljke koja romaneskni pristup u prevođenju *Vladaoca*, primenjuje i na paratekstualne elemente prevoda: prevod je lišen bilo kakvog kritičkog aparata a ne navodi se ni korišćeno izdanje izvornika; imamo samo tri fusnote u kojima su dati prevodi sa latinskog. Prvo izdanje iz 1976. praćeno je *Pogovorom* čiji je autor sama Stojanovićeva; u ovom *Pogovoru* autorka istorijsko-politički okvir u kome stvara Makijaveli objašnjava emotivno povišenim tonovima i bujnim pripovedačkim stilom.⁷ Stojanovićeva nas ni na koji

⁷U njemu prevoditeljka nastavlja romanopisanje *Vladaoca* svojim pripovednim stilom kojim je i prevodila ovaj traktat, predstavljajući M. kao „tvorca hladne i smišljene doktrine po svaku cenu, osuđenog na još jednu, mnogo težu kaznu: da dovek živi u *Paklu* zato što mu je tvorac oduzeo dušu“ (Stojanović 1976: 100).

način ne obaveštava o svojoj prevodilačkoj strategiji. Iz Dominikovićevog *Pogovora* bar saznajemo šta je razlog za nedostatak komentara u fusnotama, to da se obraća „izobraženoj“ čitalačkoj publici (92).

Ovaj prevod se, upravo zbog svoje neuokvirenosti paratekstualnim materijalom, pokazao kao izuzetno pogodan za prisvajanje, odnosno preuzimanje: kao autor „novog“ prevoda Vladaoca pojavljuje se i izvesni B. Janković⁸, a bilo je dovoljno čak i površno poređenje tekstova da se uvidi da je ovo izdanje u potpunosti preuzet prevod upravo Jugane Stojanović. „Anonimnost“ prevoda u smislu nedostatka kritičkog aparata i bilo kakvih pratećih elemenata, učinili su ga pogodnim za preštampanje pod imenom drugog „prevodioca“, odnosno pogodnim za ne tako retku srpsku izdavačku praksu neregularnih izdanja. S druge strane, i ovo preuzimanje prevoda Jugane Stojanović svrstava isti u „otvoreni prevod“, tako što svedoči o tendenciji ciljne kulture da univerzalno vredno delo prisvoji i lokalizuje (Haus 64).

Kao prevodilac sa određenom reputacijom, Stojanovićeva svakako smatra da ima veću slobodu u pristupu tekstu i da može da ga upodobi sopstvenoj prevodilačkoj poetici. Teško je pretpostaviti da prevoditeljka, čak i ukoliko ne navodi svoje prethodnike, nije znala za njih, a nije isključeno ni da ih je konsultovala. Čak i da nije, svest o tome da se pristupa prevođenju dela koje je već bilo praćeno obimnim objašnjenjima i kritičkim aparatom, verovatno utiče na prevodioca da se opredeli za ovakav pristup i da paratekstualno uokviravanje, makar i nesvesno, prepusti svojim prethodnicima.

Jelena Todorović je svakako nastojala da se u pojedinim delovima, makar i formalno, razlikuje od svojih prethodnika (navođenje naziva poglavlja na latinskom sa prevodom na srpski u uglastim zgradama, što nije praksa niti u jednom od prethodnih prevoda, kao i navođenje referentnog elektronskog izdanja).

Niko se od kasnijih prevodilaca ovog dela neće osvrnuti niti na ovaj Ristićev prevod niti na činjenicu da je delo prevođeno i ranije. Jedini će Ivo Frangeš pomenuti Dominikovića kao svog prethodnika na hrvatskom, i to kritički obojenim tonovima, ali niko od potonjih prevodilaca na srpski (srpskohrvatski) neće pomenuti svoje prethodnike, kao ni činjenicu da pristupaju prevodu već prevedenog dela. Razlozi za ovakvo „prećutkivanje“ prethodnika nisu previše jasni: iako je Stojanovićeva

⁸ Makijaveli, Nikolo. *Vladalac*. Prevod: B. Janković. Zemun: Neven, 2003. U pitanju je „fantomski prevod“ čiji je „autor“ B. Janković (ime mu, iz očitih razloga, nije navedeno), sa izdanjima prevoda 2003, 2005, 2008 i 2012.

radila svoj prevod u vreme u kome retraduktološke studije nisu bile ni u povoju, to nam se ne čini kao opravdan razlog za nepominjanje prethodnika; oreol dela postavlja obavezu određivanja prema prethodnim prevodima. S druge strane, Jelena Todorović pristupila je izradi novog prevoda *Vladaoca* u vremenu ekspanzije ove grane prevodilačkih studija, ali to nije uticalo na nju da se odluči za uspostavljanje linije kontinuiteta sa prethodnicima. Razloge verovatno možemo tražiti, ako ne u nedovoljnoj teorijskoj obaveštenosti o aktuelnim kretanjima na polju prevodilačkih studija, onda u nedovoljnoj svesti o značaju prevodilačke delatnosti uopšte ili pak u izdavačkoj politici kuće „Mono i Mañana“, koja možda nije želela da stavlja ovaj prevod u rivalski odnos sa prethodnicima.

6. Zaključak: prevodiočeva dejstvenost

Kroz analizu paratekstualnog materijala različitih prevoda *Vladaoca*, mogli smo da vidimo na koji način su prevodioci kao ključni dejstvenici prevođenja uticali na paratekstualno uokviravanje, određujući na taj način svoj odnos prema delu.

Pristup Miodraga Ristića ide u prilog minucioznog filološkog poštovanja teksta i ukazuje na strategiju nevidljivog prevodioca koji ni na koji način ne želi da interveniše, kako u tkivu teksta tako i u paratekstualnim elementima. Brojna redigovana izdanja upravo ovog prevoda svedoče o njegovoj validnosti s obzirom na to da su ponovna izdanja već postojećih prevoda dobar pokazatelj potražnje čitalaca (Pim 1998: 83). Iako bi svaki novi aktivan prevod trebalo da „snažno izaziva, odnosno dovodi u pitanje tu validnost“ (82), broj izdanja i aktuelnost ovog prevoda koji se potvrdio kao „prevodni klasik“ opovrgli su „izazivačku“ moć potonjih verzija.

S obzirom na to da je u pitanju prvi celoviti i dostupni prevod *Vladaoca*, čini se da je njegov prevodilac neopterećen spoljnim činiocima, uticajem agenasa, izdavača, vladajuće ideologije. Ristić ni na koji način ne povezuje Makijavelijevog *Vladaoca* sa tadašnjim političkim zbivanjima i aktuelnim državnim trenutkom.

I pored delimičnih biografskih podudarnosti njihovih prevodilaca, *Vladalac i Knez* predstavljaju dva potpuno različita prevoda: prvi se odlikuje odmerenim i objektivnim tonom, drugi povišenim i nacionalno obojenim u paratekstualnim elementima⁹. Dominiković je na osnovu

⁹*Pogovor* prevodioca počinje primerom iz junačke poezije o herojstvu hrvatskog junaka Mata Juranovića, a nadovezuje se primerom „Marka Kraljevića koji kolje Musu nožem“; sve je to začinjeno zaključkom „da je politika džiu-džicu, gde se slabiji brani od jačega spretnošću, podmetanjem noge, varkom“ (Dominiković

paratekstualnih elemenata sproveo snažno ideološko, patriotsko i nacionalno uokviravanje prevoda, koji je kao takav, uz arhaičnost jezika i negativnu ocenu potonjih prevodilaca i kritičara¹⁰, bio osuđen na potpunu nevidljivost. Svakako da su istorijski razlozi uticali na ovako snažan patriotski pečat Dominikovićevog prevoda, ali ne mogu se, naravno, isključiti ni psihološka i podsvesna dimenzija (Venuti 2004: 30), s obzirom na to da se Ristić u svom pristupu rukovodio manje istorijskim a više prevodilačkim podsticajima: čini se da je kao autor prvog celovitog prevoda *Vladaoca* koji će biti dostupan čitaocima, usvojio pristup neutralnog „nevidljivog“ prevodioca, stavljajući u prvi plan sam tekst.

Što se tiče potonjih prevoda, Ive Frangeša i Jugane Stojanović, i pored značajnih razlika u prevodilačkom pristupu i usvojenoj prevodnoj strategiji, mogli bismo zaključiti da je ličnost prevodioca ključno odredila prirodu njihovih prevoda: Frangeš je delu pristupio ne samo kao prevodilac već i kao naučnik i istoričar; možemo pretpostaviti da je bio „izazvan“ Dominikovićevim ideološki uokvirenim prevodom. Frangeš se osim kao autor prevoda, pojavljuje i kao autor paratekstualnih elemenata, to jeste kao autor *Pogovora* i eseja o Makijaveliju. Naučni kritički aparat razlikuje ga i od Dominovića, koji patriotski usmerava čitaoca, i od Ristića, koji zauzima stav „nevidljivog prevodioca“. Svojom nepristrasnom i konciznom *Napomenom* koja obiluje mnoštvom podataka, valjano predstavlja čitaocu svoj prevod koji se odlikuje jednakim stepenom objektivnog i preciznog pristupa.

Jugana Stojanović, kao prevodilac sa velikim brojem objavljenih prevoda, verovatno u sadejstvu sa izdavačem, usvaja romaneskni pristup i postavlja se kao „nevidljivi“ prevodilac. U kontekstu prevodilačke strategije Jugane Stojanović, možemo pretpostaviti da se prevodilac na

1918: 87). Sve ovo usmerava čitaoca ka afektivnom pristupu delu jer se kao podtekst za čitanje *Vladaoca* nudi asocijativnost sa narodnom epskom poezijom.

¹⁰Dominikovićev odabir termina „knez“ i „kneževina“ za *principe* i *principato*, za šta je „držao da mu tu ne će biti zamjere“ (1918: 91), kritikovali su i Ivo Frangeš i Damir Grubiša. Grubiša polemše sa Dominovićem, smatrajući da termin „knez“ kod slovenskih naroda proističe iz drugog istorijskog konteksta i da ima korene u plemenskom uređenju zajednica slovenskih naroda; smatra još i da su u prevodu previše istaknuti retorički ukrasni i metaforički elementi sa namerom da se tekstu da retorički prizvuk i na hrvatskom, a da je pristup pojedinim ključnim terminima poput para *virtù – fortuna* bukvalan (2018: 11). Frangeš mu zamera nepostojanje komentara, odnosno tumačenja uz konstataciju da ima tek tri beleške, kao i da nije najverniji i da se „čini da se Dominović, na težim mestima zagledao u nemački Rehbergov prijevod“ (Frangeš 1983: 146).

ovaj način najpre obraća čitaocima koji žele „informaciju“ o Makijaveliju, čitaocima kojima nije bitno kontekstualno, istorijsko-političko čitanje *Vladaoca*, već puka informacija o delu i upoznavanje sa izvorima najpoznatijih Makijavelijevih maksima i poslovice. Odsustvo paratekstualnog uokviravanja možda se može najpre objasniti motivacijom prevodioca da svojoj prevodilačkoj bibliografiji doda i delo određene istorijske težine kroz ono što Venuti naziva „prevodiočevim ličnim zanimanjem i poštovanjem prema određenom tekstu“ (2004: 30); sa druge strane nije isključena ni motivacija izdavača jer kada se ponovo prevodi neko značajno a istorijsko delo, onda se nastoji da prevodilac bude priznat i poznat na svom polju u ciljnoj kulturi, tako da su možda izdavači smatrali da će ime prevodioca doprineti buđenju interesovanja za zaboravljeni književni tekst (Vandershelden 8).

Prevod J. Todorović svojim paratekstualnim materijalom, kroz pozivanje na klasični autoritet Slobodana Jovanovića i na objektivni analitički pristup Dragana Lakićevića, vraća Makijavelija iz romanesknog ključa čitanja u okvir kritičkog i istorijskog tumačenja, ali bez ikakvih referenci ili aluzija na aktuelni politički trenutak. „Prećutkivanje“ prethodnika u prevodu Jelene Todorović možemo pripisati i kulturnom statusu dela u ciljnoj kulturi: *Vladalac* je do te mere poznat domaćem čitaocu, najpre po maksimama i citatima istrgnutim iz teksta da se više ni ne percipira kao prevod, već deo ciljne kulture.

Kroz analizu paratekstualnog materijala prevoda *Vladaoca* na srpskohrvatski jezik jasno se očituje dejstvenost brojnih agenasa prevođenja. Iako smo se u ovom radu fokusirali na prevodioca kao agensa prevođenja, došli smo do zaključka da je neodvojivost i isprepletenost različitih dejstvenika jedinstveni snažni označitelj svakog prevoda naročito u kontekstu u kome ne postoji transparentno i jasno deklarirana prevodilačka ili izdavačka strategija. Sve ovo potkrepljuje činjenicu o složenoj prirodi prevodilačke delatnosti i još složenijem karakteru svakog prevoda kao produkta ne samo tekstualnih već umnogome i vankontekstualnih dejstvenika.

Literatura:

- Alvstad, Cecilia, and Alexandra Assis Rosa. "Voice in retranslation." *Target, Special issue on voice in translation* 27.1 (2015): 3-24.
- Dean, Sharon. *Retranslations of Gustave Flaubert and George Sand in the British Literary System* (doctoral thesis). 2011. <http://hdl.handle.net/1842/5494>. 19 August 2022.
- Dominiković, Filip. "Pogovor." Machiavelli, Niccolò. *Knez*. Zagreb: Komisionalna naklada hrvatskog štamparskog zavoda, 1918, 87-92.
- Frangeš, Ivo. "Napomena prevodiočeva." *Machiavelli, Niccolò. Vladar*. Zagreb:

- Fakultet političkih nauka Sveučilišta u Zagrebu, 1975, 119-120.
- Frangeš, Ivo. "Napomena prevodiočeva". Machiavelli, Niccolò. *Vladar; Mandragola*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1983, 146-147.
- Frangeš, Ivo. "O Machiavelliju i o makjavelizmu." Machiavelli, Niccolò. *Vladar*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1952, 126-144.
- Frangeš, Ivo. *Talijanske teme*. Zagreb: Naprijed, 1967.
- Fusco, Fabiana. "La ritraduzione nel panorama degli Studi traduttologici." *Translationes*, 7.1 (2015): 114-122.
- Genette, Gérard. *Seuils. Collection 'Poétique'*. Paris: Seuil, 1987.
- Grubiša, Damir. "Kako čitati Vladara." *Machiavelli, Niccolò. Vladar*. Ed. Damir Grubiša. Zagreb: Globus, 1998, 5-101.
- Grubiša, Damir. "Il problema della traduzione del *Principe* di Machiavelli (caso di studio croato e italiano)." *La Battana*, LIV/ 209 (2018): 9-43.
- Grujičić, Nebojša. "Prvi prevod *Uliksa* na srpski. Prevratnička knjiga." *Vreme*, 551 (2001). www.vreme.com/cms/view.php?id=293219. 24 septembar 2022.
- House, Julienne. *Translation Quality Assessment. Past and present*. London and New York: Routledge, 2009.
- Koskinen, Kaisa and Outi Paloposki. "Retranslation in the Age of Digital Reproduction." *Cadernos* 1 (2003): 19-38.
- Lakićević, Dragan "Nikolo Makijaveli i njegov *Vladalac*." Makijaveli, Nikolo, *Vladalac*. Beograd: Mono & Manjana, 2009, 131-146.
- Lefevere, André. *Translation, Rewriting and the Manipulation of Literary Fame*. London and New York: Routledge, 1992.
- MacLachlan, Gale L. and Ian Reid. *Framing and Interpretation*. Melbourne: Melbourne University P, 1994.
- Milosavljević Milić, Snežana. "Okvir književnog teksta – od morfološkog pristupa do kognitivnog metakoncepta." *Philologia Mediana VIII/8*. Ed. I. Arsić. Niš: Filozofski fakultet, 2016. 705-739.
- Pym, A. *Method in Translation History*. Manchester: St Jerome Publishing, 1998.
- Popovič, Anton. "Aspects of Metatext." *Canadian Review of Comparative Literature* 3.3 (1976): 225-235.
- Ristić, Miodrag. "Predgovor". Makijaveli, Nikolo. *Vladalac*. Beograd: Geca Kon, 1907. I-IV.
- Stojanović, Jugana. "Makijaveli i umešnost vladanja." Makijaveli, Nikolo, *Vladalac*. Beograd: Rad, 1976, 82-99.
- Vanderschelden, Isabelle. "Why Retranslate the French Classics? The Impact of Retranslation on Quality." *On Translating French Literature and Film II*. Ed. M. Salama-Carr. Amsterdam: Rodopi, 2000. 1-18.
- Venuti, Lawrence. *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. London and New York: Routledge, 1995.
- Venuti, Lawrence. "Retranslations: The Creation of Value." *Translation and Culture*. Ed. Katherine Faull. Lewisburg: Bucknell University P, 2004. 25-38.

Izvori:

- Machiavelli, *Niccolò. Il Principe*. Milano: Feltrinelli, 1997.
- Machiavelli, *Niccolò. Vladar*. Prevod: Ivo Frangeš. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1952.
- Machiavelli, *Niccolò. Vladar*. Prevod: Ivo Frangeš. Zagreb: Fakultet političkih nauka Sveučilišta u Zagrebu, 1975.
- Machiavelli, *Niccolò. Vladar. Mandragola*. Prevod: Ivo Frangeš. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1983.
- Machiavelli, *Niccolò. Vladar. Niccolò Machiavelli. Izabrano djelo*. (Prevod: Ivo Frangeš). Ed. Damir Grubiša. Zagreb: Globus, 1985: 99-145.
- Machiavelli, *Niccolò. Vladar*. Prevod: Ivo Frangeš. Zagreb: Globus, 1998.
- Makijaveli, Nikolo. *Vladalac*. Prevod: Miodrag. T. Ristić. Beograd: Geca Kon, 1907.
- Makijaveli, Nikolo. *Vladalac*. Prevod: Miodrag. T. Ristić. Beograd: Rad, 1964.
- Makijaveli, Nikolo. *Vladalac*. Prevod: Jugana Stojanović. Beograd: Rad, 1976.
- Makijaveli, Nikolo. *Vladalac*. Prevod: Jugana Stojanović. Beograd: Moderna, 1989.
- Makijaveli, Nikolo. *Vladalac*. Prevod: Jelena Todorović. Beograd: Mono i Manjana, 2009.

**AGENTS IN TRANSLATION – THE TRANSLATOR’S (IN)VISIBILITY IN
RETRANSLATIONS IN SERBO-CROATIAN OF MACHIAVELLI’S *THE PRINCE***

The aim of this work is to show how agents in translation, including translators, publishers and critics, manifest themselves in different translations of Machiavelli's masterpiece *The Prince* into Serbo-Croatian. Our corpus includes the following translations published in the Serbo-Croatian-speaking area: *Vladalac* by Miodrag T. Ristić (1907), *Knez* by Filip M. Dominiković (1918), *Vladar* by Ivo Frangeš (1952), *Vladalac* by Jugana Stojanović (1976) and *Vladalac* by Jelena Todorović (2009). We focused on the translator as the main translation agent and his/her (in)visibility in their work through the analysis of paratextual elements such as prefaces, afterwords and comments in translations, illustrating thus the presence of each individual translator in the target text and their attitude towards their predecessors. The concept of *translator's agency* represents an important concept in the field of *Retranslation Studies*, a special branch of the Translation Studies which is focused exactly on the phenomenon of different translations of the same source text in order to answer multiple questions about the nature of the retranslated texts, and the reasons for the retranslations, both of a linguistic and extralinguistic nature. We also wanted to point out how publishers, as translation agents with specially adopted publishing policies, influenced the "revival" of translations through various new editions and how they inspired new life in translations that, in their complementarity and supplementarity, form a unique corpus of all the translations of *The Prince* in the target culture. This paper underlines the necessity of the practice of retranslating the classics, and the need to pay due

attention to the translated literature and the translators' profession as well, in today's publishing system, driven predominantly by principles of commercialization and market globalization.

Translation as manipulation (Lefever 1992) includes a whole range of factors that should be considered because in new translations, in addition to the translator (and retranslator), a large variety of other voices can be heard: those of agents, publishers, auditors, or critics (Alvstad & Assis Rosa 2015: 12). These influences are sometimes more visible in the text, sometimes in its paratextual material. Translator's agency implies a translation intention that is always collective, determined by language, literary canons, translation traditions and the institutions in which the translation was created. In addition to this institutional and social dimension of agency, Venuti recognizes both the psychological and subconscious motives of translators' individuality because "translation always occurs in conditions remaining subconscious or subliminal, if not quite unconscious" (Venuti 2004: 30).

The essential concept in Translators Studies is the one of the translator's visibility or invisibility, given the fact that his/her voice is always recognized as a voice of the author, never as a voice of the translator, and not even as a hybrid one (Venuti 1995: 238). The field of the Retranslation Studies is therefore ideal to research the (in)visibility of the translator, because the comparison of the similarity and differences of several voices provides a wealth of information on individual, unconscious translation motives, as well as on the norms and ideologies that inevitably modulate the translator's voice. When it comes to a new translation, the translator's agency is significantly increased because of their self-awareness and consciousness of creating a rival translation because "the retranslator's intention is to interpret the source text according to a different set of values so as to bring about a new and different reception for that text in the translating culture" (Venuti 2004: 29).

Unlike previous practice when the previous translator was not mentioned in the new translation, today a new translator is "visible" in both their comments and prefaces, which is certainly a good way to draw readers attention at the practice of retranslation and translation in general (Fusco 2015: 119). The visibility of the second translator is actually affected by the visibility of the first one. In this paper, we also addressed the question of the visibility or invisibility of the translator primarily in terms of paratextual elements, i.e., the texts that accompany the basic text, such as the introduction, the translator's remarks, prefaces, or afterwords, because of the visibility of translation agents in these textual elements. All the listed elements significantly influence the ideological marking of the text and the adoption of appropriate reading strategies, influencing simultaneously the reception of the work in the target culture through the selection of a specific translation approach. The analysis of this paratextual material is an important methodological instrument in the examination of retranslations because it allows us to investigate the fact that in the practice of retranslations, the ways and meanings of the paratext are constantly changing, depending on the period, culture, genre, author, work or edition (Genette, 1987: 3). All these elements offer potential insights into the

dynamic interrelation between multiple target texts and their constant evolution in a sociocultural context (Dean, 2011: 67).

Miodrag Ristić was the author of the first Serbian complete translation of *The Prince* in 1907. The translator's preface is abundant in data about previous translations (although they have been lost and are now unavailable). Firstly, Ristić briefly informs us about the history of the reading and interpretation of Machiavelli giving advice to consult "the excellent book by Slobodan Jovanović", a well-known Serbian historian, as an obligatory reading companion to *The Prince*. As far as the paratextual elements are concerned, they are present both in the text and in footnotes: the translator specifies what could be insufficiently clear in the text itself. In three footnotes, he gives translations of the original phrases in Latin. Up until today, the translation of Miodrag Ristić remains the translation with the most re-editions. The Catalogue of the National Library of Serbia provides the data on the following years after the first edition from 1907: 1931, 1964, 1982, 2002, 2004, 2005, 2006, 2009, 2010, 2012, 2013, 2015, 2016, 2016, 2019, 2016, 2018 and 2019 (each of these editions were published in several series).

The translation by Filip M. Dominiković was published in Croatian in 1918, before the end of the First World War, in the last days of the Austro-Hungarian Monarchy. The translation contained a Preface by the famous Italianist Vinko Lozovina, the author of the first book in Croatia dedicated to Machiavelli, entitled *Machiavelli and his Political Science* (1928). The paratextual material contains the famous *Essay* of Tomas Babington Macaulay, the English historian who saw in Machiavelli "the Apostol of freedom in the time of romanticism" (Grubiša 2018: 10). This translation is highly imbued with patriotism. This is the only edition of this translation that was not followed by other revised editions.

The translation by the renowned Italianist, historian and literary critic Ivo Frangeš was published in 1952 with the title *Vladar (The Ruler)*. This translation was a translation into Serbo-Croatian and as such was present on the book market, as well as the translation of his predecessor. In his annotations, Frangeš informs us about the translation by Dominiković and afterwards he explicates his own translational principles saying that he aimed to facilitate the reading and to translate into a modern language by breaking syntax and maintaining specific terminology from literary Croatian (1952: 123). Frangeš acted not only as a translator but also as the author of the essay *Machiavelli and Machiavellianism*.

When it comes to other paratextual elements, Frangeš, as the author of the Comments, assumes full responsibility of the inner text, i.e. the footnotes. *Vladar* has imposed itself as the only official translation into Croatian, having been republished on a very regular basis. Most certainly, the explanation for such an achievement lies in the fact that Frangeš concentrated various skills in one individual: the ones of a translator, a linguist, a historian and a literary critic as well as an expert in the Italian historical and political context. This translation was republished afterwards in the capital edition of *Machiavelli's Selected Works*, printed in 1985 in Zagreb and then in 1998, as a bilingual edition (in Italian and Croatian).

Jugana Stojanović was the author of the third Serbo-Croatian translation of *The Prince* which was published in 1976. This translation had a large number of re-editions by various publishers, 1998, 1999, 2001, 2002, 2003 and 2016, and therefore coexisted with the translation of Miodrag Ristić. A part from the first edition that was accompanied by *Preface* written by Stojanović herself further editions lack of any paratextual material.

The third translation into Serbian, and the fifth in the former Yugoslavia and the current Serbia, was published in 2009. The translator was Jelena Todorović. This translation was republished in 2013, 2017, 2018 and in 2021 which is a significant number of re-editions for a relatively recent translation. The author of the paratextual material is different from the translator and publisher (Dragan D. Lakićević, a philosopher and theoretician of politics and society). Other comments (mostly explanations in the footnotes) are provided by the translator. The paratextual material of the latest translation (following the previous covert translation) restore to *The Prince* its historical and theoretical importance by giving it the appropriate paratextual framework.

Based on our research of the paratextual elements we argue in the conclusion of our paper that Miodrag Ristic had an accurate approach and philological respect for the text and that therefore he can be considered an invisible translator, given his strategy of not intervening in the body of translation nor in the paratextual elements. The translations by Ristić and Dominiković are two completely different translations: the first one speaks with a moderate and objective voice while the other one uses the voice of a prophet. We can certainly agree that the historical reasons strongly influenced such patriotism in Dominiković's paratextual approach; but of course, we cannot exclude both psychological and subconscious influences. Dominiković provided a strong ideological, patriotic and national framing for his translation and thus he sentenced his translation to complete invisibility due to the archaic language and to a negative assessment of his successors and critics.

As for the third translation, Frangeš takes full responsibility for his work: he is also the author of the paratextual elements, prefaces and essays about Machiavelli. Such a scientific approach is completely different than that of both his predecessor, certainly from Dominiković and his patriotic and nationalist approach, and partially also from Ristić, who appears as the "invisible" translator in the paratextual elements.

Jugana Stojanović, as far as her translation strategy is concerned, addresses mainly to readers who want "information" about Machiavelli's masterpiece and the source of the most famous of Machiavelli's maxims and proverbs. Based on the basic division into two types of translations, *overt* and *covert translation*, this translation places itself in the category of overt translations because "the original is tied in a specific manner to the source language community and its culture, and is often specifically directed at source culture addressees but at the same time points beyond the source language community because it is, independent of its source language origin, also of potential general human interest" (Haus 2009: 54).

The translators Jugana Stojanović and Jelena Todorović do not mention

their predecessors. It may be possible to "justify" the first one with the fact that at the moment of the publishing of her translation the issue of retranslations was not a subject of more profound analysis within Translation Studies, but the importance and significance of this work should have been enough to impose the issue of its retranslations. On the other hand, her strategy as the invisible translator has been certainly influenced by her status of a renowned translator in the target culture.

The covert approach of Jelena Todorović toward her predecessors can be interpreted as a publisher's unwillingness to define this translation as a "rival", but also as a sign of the status of this work in the target culture: therefore *The Prince* is not perceived as a translation, but as part of the target culture. This translation does not keep a line of continuity with its predecessors and the reasons might lie in both the translator's and publisher's ignorance of the phenomenon of retranslations. Therefore the opportunity to reach positive commercial results by promoting the "new translation" of such a masterpiece has been missed. All our findings demonstrate the importance of translation agents as key factors that strongly influence the life and the durability of literary masterpieces in the target culture.

Keywords: Translation Studies, Retranslation Studies, translation agents, translator, *The Prince*, Machiavelli, translations into Serbo-Croatian